

**Մ. Մ. ԲԱԽՏԻՆԻ ԵՐԿԽՈՍԱՑՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՈՒՄ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ՓՈԽԱԶԳԵՑՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎ**

ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԶԱԶԱՐՑԱՆ

Նորագույն ժամանակներում երկխոսության խնդիրը լայնորեն դիտարկվում է փիլիսոփաների, գրականագետների, լեզվաբանների, մշակութաբանների, արվեստաբանների և հասարակական մտքի պատմության այլ գիտաճյուղերի ներկայացուցիչների կողմից:

Ռուս փիլիսոփա, արվեստի տեսաբան, մշակութաբան Մ. Մ. Բախտինի երկխոսայնության տեսությունը 1960-ականների վերջից իր զգալի ազդեցությունն ունեցավ արևմտյան գրաքննադատական ու փիլիսոփայական մտքի զարգացման հարցում: Բախտինյան ընկալումներում երկխոսությունը կեցության հիմքն է. լինել նշանակում է երկխոսականորեն հաղորդակցվել: Համաձայն Մ. Բախտինի՝ ստեղծագործողը նոր ձևերի որոնումների ճանապարհին մշտապես երկխոսություն է ծավալում ավանդական ու նորարարական գեղարվեստական ստեղծագործությունների հետ: Նրա դատողությունների ելակետային հիմքը Ֆ. Մ. Դոստոևսկու հերոսների առանձնահատուկ երկխոսական հարաբերություններն են: Ֆ. Դոստոևսկին բախտինյան սահմանումներում իր բազմաձայն կերպարների հարստությամբ համաշխարհային գրականության մեջ ձևավորել է նորարարական հնարք՝ «բազմաձայն վեպի» սկզբնավորումը: Վերլուծելով Ֆ. Դոստոևսկու վեպերում ծավալված երկխոսությունների առանձնահատկությունները, պատկերելով մարդուն երկխոսության տարածության մեջ կերտելու հնարանքը՝ ցույց է տալիս երկխոսությունից դուրս մարդու լինելության անհնարիությունը:

«Մշակութային երկխոսություն» հասկացությունը, որն առաջին անգամ կիրառվել է Մ. Բախտինի կողմից, ընկալվում է որպես մշակութային տարբեր շերտերի սերտ հարաբերակցություն մշակութային անցյալի հետ: Երկխոսական հարաբերություն, համաձայն նրա, կարող է դրսևորվել տարբեր նշանային համակարգերի միջև: Հետևապես՝ երկխոսությունը նաև մշակութաբանական երևույթ է:

Հողվածը նվիրված է Մ. Բախտինի փիլիսոփայական հասկացությունների ձևավորման գործընթացի ուսումնասիրությանը, որը երկխոսությունը դիտարկում է որպես գոյաբանական կատեգորիա: Բախտինյան հայեցակարգերում երկխոսությունն ընկալվում է որպես «ես»-ի և «դու»-ի «հաղորդակցում» («ես» և «մյուս»), այսինքն՝ այն իր էության մասնա և առաջ սոցիալական բնույթի է:

Հողվածի նպատակն է դիտարկել Մ. Բախտինի «երկխոսայնության» տեսության զարգացման ու դրսևորման առանձնահատկությունները, ցույց տալ երկխոսության գաղափարական և տեսական նախադրյալները, գաղափարների զարգացումը Բախտինյան իմացաբանության մեջ՝ որպես մենախոսությունից տարբերվող մեթոդաբանական սկզբունք:

Բանալի բառեր – երկխոսություն, մենախոսություն, բազմաձայնություն, մշակույթ, փիլիսոփայություն, տեքստ, գեղարվեստական կերպար, մշակութային երկխոսություն, միջտեքստայնություն, բազմաձայն վեպ

Մշակութային փոխհարաբերակցության խնդրին անդրադարձել են իտալացի փիլիսոփա Ջ. Վիկոն, գերմանացի փիլիսոփա, ժամանակակից մշակույթի փիլիսոփայության հիմնադիրներից Օ. Ս. Բ. Շպենգլերը, ռուս սոցիոլոգ, մշակութաբան Ն. Յ. Դանիլևսկին, բրիտանացի պատմաբան, փիլիսոփա, մշակութաբան և սոցիոլոգ Ա. Թոյնբին, ինչպես նաև Լ. Ս. Վիգոտսկին, Մ. Ս. Կազանը, Լ. Ա. Ֆոն Ֆոյերբախը և այլք:

XX դարում առանձնանում են հատկապես Մ. Բուբերի «Ես»-ի և «Դու»-ի, Կ. Յասպերսի էկզիստենցիալային հաղորդակցության հայեցակարգերը և Յու. Հաբերմասի խոսույթը (դիսկուրսը): Միխայիլ Բախտինը, կարելի է ասել, վերակառուցեց մշակութային հարաբերակցությունների մասին դիտարկումների զարգացման ընթացքը: XX դարավերջի եվրոպական ապաստանականացված մշակութային ճգնաժամի համապատկերում ռուս փիլիսոփա, մշակութաբան, եվրոպական մշակույթի և արվեստի տեսաբան Մ. Բախտինն առաջինն առաջարկեց մշակույթը դիտարկել մենախոսական և երկխոսական փոխլրացնող-փոխպայմանավորող փոխհարաբերակցության դաշտում: Նա զարգացրել է միանգամայն նոր հայեցակարգ, համաձայն որի՝ պատմականորեն տարբեր մշակույթներ փոխազդեցությունների անսահման հնարավորություններով համագոյակցում են «Մեծ ժամանակի» անընդգրկելի տարածության մեջ և մշտապես երկխոսություն ծավալում: Մ. Բախտինի հայեցակարգերը լայն հեռանկարներ ունեն իրենց նորովի բացումների մեջ. բախտինյան երկխոսության հայեցակարգը մշակույթի ժամանակակից տեսությունների վրա էական ազդեցություն է թողել՝ իմաստավորվելով Վ. Ս. Բիբլերի, Յու. Ս. Լոտմանի և այլոց ուսումնասիրություններում: Միջտեքստայնության տեսության հիմքում Մ. Բախտինի կողմից առաջադրված «երկխոսայնություն» և մշակույթների «մեծ ժամանակի» («մակրոերկխոսության»)¹ հասկացություններն են, որի հիմնադրույթները հեղինակը ձևակերպել է դեռևս 1924 թ., մասնավորապես՝ «Բովանդակության, նյութի և ձևի խնդիրը բանավոր գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ» աշխատությունում: «Երկխոսության» գաղափարը հեղինակը զարգացրել է «Դոստոևսկու ստեղծագործության հիմնախնդիրները» (1929 թ.) և «Դոստոևսկու պոետիկայի խնդիրները» (1963 թ.) ուսումնասիրություններում: Մ. Բախտինի երկխոսայնության գեղարվեստափիլիսոփայական տեսությունը, որը, ինչպես արդեն նշվեց, հիմնաքարային էր միջտեքստայնության տեսության ձևավորման հարցում, XIX դարի 60-70-ական թթ. ռուս մեծ գրող Ֆ. Մ. Դոս-

¹ Ст' у Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Изд. Искусство 1979, էջ 373.

տոնակու հեղինակած նոր՝ «բազմաձայն վեպ» գեղարվեստական մեթոդի համապարփակ տեսական իմաստավորումն է: Շարունակելով նախորդած գրական ավանդույթները՝ Ֆ. Դոստոևսկին համաշխարհային գրականություն է բերում նորարարական հնարք՝ «բազմաձայն վեպը»։ «Ինքնակա և անմիաձուլելի ձայների ու գիտակցությունների, լիարժեք ձայների իսկական բազմաձայնությունն իրապես Ֆ. Դոստոևսկու վեպերի հիմնական առանձնահատկություններն են: Նրա ստեղծագործություններում ոչ թե բազում կերպարներ ու ճակատագրեր են գուգակցվում միասնական օբյեկտիվ մի աշխարհում՝ հեղինակային միասնական գիտակցության լույսի ներքո, այլ հենց իրավահավասար գիտակցությունների բազմավորությունն է իրենց աշխարհներով այստեղ գուգակցվում՝ միասնության մեջ պահպանելով սեփական անմիաձուլելիությունը»²: Փիլիսոփայական, գեղագիտական մեկնակետային նման տարողությամբ էլ, ինչպես հավաստում է հեղինակը, Ֆ. Դոստոևսկին նոր էջ է բացում համաշխարհային գրականության պատմության մեջ: Ամբողջության մեջ նրա ստեղծագործական երևույթը, գեղարվեստական համակարգը կենսական, հոգեբանական ու ոճական բացառիկ հայտնագործություն են: Ֆ. Դոստոևսկու երկերում երկխոսությունն ընթանում է տեքստից դեպի իրականություն տարածության մեջ, ինչը ստեղծագործողին թույլ է տալիս իմաստավորել իրականությունը: Հեղինակը որոշակի ու հստակ, իմաստային և արտահայտչական տեսակետից տարողունակ բառակիրարկումներով հասել է հերոսների գեղարվեստական շարժունակ կերպարայնության: Այդ հերոսները մեր մտապատկերում առարկայանում-կերպարանավորվում են շոշափելիության աստիճանի պատկերային, դիտողական և մինչև իսկ լսողական գուգորություններով:

«Լինել նշանակում է երկխոսականորեն հաղորդակցվել»³, -գրում է Մ. Բախտինը: Հիմնված լինելով բազմաձայնության տեքստային երևույթի վրա՝ բախտինյան հասկացակարգերում «երկխոսություն» (հուն. dialogos (Διάλογος) - «խոսակցություն», «գրուցակցություն») հասկացությունը ձեռք է բերում խորքային նշանակություն՝ ներառելով բառի ներքին երկխոսությունը, մտածողության երկխոսությունը, միջանձնային հաղորդակցությունը, միջմշակութային երկխոսությունը, քրոնոտոպների փոխհարաբերությունը, երկխոսությունը հեղինակի ու ընթերցողի միջև, բառի ու արտահայտության, ձևի ու իմաստի միջև փոխհարաբերությունը, մասի և ամբողջի, տեքստի ու համատեքստի, բառի ու համատեքստի փոխադարձ կապերը (քանի որ յուրաքանչյուր բառ, իր իմաստային աստիճանական ընդարձակումով հանդերձ, իմաստավորվում է համատեքստում) և այլն: Ըստ հեղինակի՝ Ֆ. Դոստոևսկու վեպերը գրվել

² Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: Изд. Художественная литература. 1972, с. 114.

³ Նույն տեղում, էջ 45:

են «բազմաձայնային» (պոլիֆոնիկ) շարադրանքով, իսկ Ֆ. Դոստոևսկու «բառի» բնույթը «երկխոսական» է: Ֆ. Դոստոևսկու վեպերն այսպիսով կատարյալ են նաև «բառի մեջ ամփոփված էությունը ճանաչելու» գեղագիտական խնդրի յուրացման և այդ հիմքով հոգեբանական բազմաշերտ ընդհանրացումների ու բազմաձայնության իմաստով:

Միջտեքստային փոխհարաբերությունների էությունը, համաձայն Մ. Բախտինի, հեղինակի և ընթերցողի մտքի, «միջսուբյեկտիվության», անցյալի, ներկայի ու ապագայի «ձայների» երկխոսությունն է: Քանի որ հաղորդակցումն անհնար է առանց լեզվի, խոսքը բախտինյան դիտարկումներում ընկալվում է որպես լեզվական միավոր, լեզվական «կենսական» միավոր՝ հաղորդակցման գործառույթում, խոսքային գործունեության շարժունակ համակարգում՝ «իր կենդանի ամբողջության մեջ» (Մ. Բախտին): Այսպիսով, բախտինյան երկխոսականության գաղափարը տեսական կառույց է, որը միջմշակութային փոխազդեցություն-փոխհարաբերությունը դիտարկում է լեզու-մշակույթ հարաբերակցության տեսանկյունից, «մշակույթների և լեզուների դարավոր բարդ պայքարում»⁴: Տեքստը, ինչպես լեզուն, իր գոյաբանական բնույթով երկխոսական է: Այն երկխոսական ամբողջություն է, որն ապահովում է հեղինակի և ընթերցողի համատեղ գործունեության հնարավորությունը, հեղինակ-ընթերցող երկխոսության միջոցով ընդհանրական իմաստ արարելու ներուժը: Տեքստի իմաստը հանդես է գալիս որպես համընդհանուր սկիզբ, որն ընկալվում է երկխոսության մեջ: Տեքստի կարևորագույն գործառույթներից են միավորել հեղինակին և ընթերցողին, տեղափոխել նրանց կարգավորված-համակարգված փոխազդեցության երկխոսական դաշտ:

Համաձայն Մ. Բախտինի՝ բառը երկխոսական բնույթի է, քանի որ պատկանում է միաժամանակ և՛ հասցեատիրոջը (ռեցիպիենտին), և՛ խոսքային սուբյեկտին⁵: Բառը ոչ միայն լեզվական նշան և լեզվի հիմնական միավոր է, այլև կենդանի հնչերանգ, ձայն, որն իր հորձանուտում տարրալուծում է տարածությունն ու ժամանակը: Բառ-ձայն համաձուլվածքն է արժևորում յուրաքանչյուր արտահայտության տեղն ու ժամանակը: «Ձայն» հասկացությունը բախտինյան ձևակերպումներում բովանդակային առումով շատ ավելի լայն է. այն ներառում է «և՛ աշխարհայացքը, և՛ մարդու ճակատագիրը: Մարդը, որպես ամբողջական ձայն, մտնում է երկխոսության մեջ: Նա դրան մասնակցում է ոչ միայն իր մտքերով, այլ իր ճակատագրով, իր ողջ անհատականությամբ»⁶ ու

⁴ Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. М.: Изд. Художественная литература, 1975, с. 446.

⁵ Տե՛ս և Կրիստեա Եւ. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г. К. Косикова. М.: ИГ Прогресс, 2000, էջ 429:

⁶ Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т 5. Работы 1940-х - начала 1960-х годов. М.: Изд. Русские словари, 1997, с. 351:

Էությունը: Երկխոսությունը բախտինյան ընկալումներում նախ և առաջ գիտակցությունների երկխոսությունն է, որը թույլ է տալիս բազմաձև առնչություններով ու համանմանություններով «ես»-ի և «դու»-ի տարբերակված էությունների փոխազդեցությունների միջակայքում հասկանալ «իրեն» և «մյուսին», ընկալել նրանցից յուրաքանչյուրի ներսում ու դրսում ծավալվող աշխարհն ամենաբազմազան առնչություններով ու փոխակերպության ընթացքով: Այս ամենը հիմք է տալիս խոսելու նաև հեղինակի հոգևոր աշխարհի ու մղումների մասին: Դեռևս 1920-ական թթ. գրված «Հեղինակը և հերոսը գեղագիտական գործունեության մեջ» փիլիսոփայական տրակտատում գրում է. «Աստծուց անդին, բացարձակ այլության հանդեպ վստահությունից այն կողմ ինքնագիտակցությունն ու ինքնարտահայտումն անհնար են»⁷: «Ես»-ի և անտես ու անձև «Այլ»-ի սկիզբները համաձուլված են մարդկային գիտակցության ու մտքի տրամաբանական խորքերում, հուզական-զգայական շերտերում: «Ես»-ի և «Այլ»-ի այդ համընդհանրությամբ ու անքակտելիությամբ է պայմանավորված մարդկային գոյության ամբողջականությունը:

Երկխոսության առանձնահատուկ բնույթից ելնելով՝ հարկ ենք համարում առանձնացնել երկխոսության երկու տեսակ՝ ինքնակա (մենախոսություն) և կախյալ (երկխոսություն):

Երկխոսության ինքնակա տեսակը կամ մենախոսությունը կարելի է ամբողջ ստեղծագործության համար ելակետային սկիզբ ընդունել այն տրամաբանությամբ, որ դա այս կամ այն չափով անկախ է, թեև ողջ տեքստը ուղղակիորեն թե անուղղակիորեն հարաբերակցված է վերջինիս հետ: Այս մոտեցումը պայմանավորված է նախ այն հնարավոր ընկալումով, թե որոշ մենախոսություններ հնարավոր է դիտարկել ու իմաստավորել ընդհանրական համատեքստից դուրս: Մենախոսությունն անկախ է պայմանականորեն, որովհետև դա ևս, որպես կանոն, հարկ է՝ իր մեջ կրի իմաստային կամ խորքային այնորակ մի շերտ, որի առանցքայն էությունը հնարավոր կլինի տեքստի մեջ ընդլայնել ու զարգացնել, որով կապահովվի տեքստի բովանդակային շարժումը, հակառակ դեպքում այդ ինքնորենությունն ընդհանուրի հարաբերությամբ կմնա իմաստային կրավորական-աժանցյալ դիրքում:

Երկխոսության առանձնահատկություններից է նաև նրա իմաստաբովանդակային շարժունակությունը (դինամիկան): Երկխոսության մեջ է, ընդհանուր առմամբ, պատկերվում և դրա միջոցով է առաջ մղվում գեղարվեստական տեքստի իմաստային «շարժումը»: Հենց այստեղից էլ սկիզբ է առնում այն, որ յուրաքանչյուր փոքրիշատե ամբողջական ու ավարտուն ձևավորված երկխոսություն, հաղորդելով էական կամ երբեմն նաև, այսպես ասած, «էպիզոդական» տեղեկություններ, ընդհանուր առմամբ ունենում է իր թեմայի ընդարձակման ու զարգաց-

⁷ Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Изд. Искусство, 1979, с. 126.

ման հեռապատկերը: Նախ ձևավորվում են համապատասխան միջավայրը, հանգամանքները, ուր զարգանալու է գործողությունն ու երկխոսությունը, տեղի են ունենալու որոշակի դեպքեր ու իրողություններ: Այլ կերպ ասած՝ հեղինակը նախ հերոսներին ներքաշում է որոշակի դրության, իրավիճակների, բնականոն հարաբերակցության մեջ՝ սրանցով գեղարվեստական միասնական համակարգում պայմանավորելով վերջիններիս բարդ ու բազմաշերտ էութենական շարժումն ու գործողությունների տրամաբանությունը:

Ըստ թեմատիկ-գաղափարական կողմի՝ երկխոսությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք տեսակի՝ բնութագրական, պատկերագրական ու պատմողական (նարատիվ): Առաջին տեսակում բնութագրվում են որևէ գաղափար, իրողություն, հանգամանք և այլն, երկրորդում պատկերվում է, երրորդում՝ պատմվում: Մեր այս տարբերակումը, անշուշտ, ենթադրական բնույթի է, քանզի երկխոսությունը, ըստ էության, կարող է նաև պարունակել դրանցից միայն մեկը, երկուսը կամ բոլորը և այլն: Ընդհանուր առմամբ՝ առավել հաճախ զուգադրաբար դրսևորվում են առաջին երկու տեսակները՝ բնութագրականն ու պատկերագրականը: Այս պարագայում երկխոսության մեջ պատկերվող երևույթը զուգահեռաբար նաև բնորոշվում-ընդհանրացվում է: Որոշակիորեն ուրվագծվում են նաև հեղինակային հայեցակետն ու խոհերը, հոգեմտակերտվածքը, անհատական աշխարհընկալման այն ամբողջությունը, որն ինչ-որ չափով արտացոլում է նաև ընդհանրականը:

Մ. Բախտինը գիտակցությունների երկխոսության մասին իր դիտարկումներում առանձնակիորեն եզրագծել է «գիտակցություն» ու «ենթագիտակցություն» երևույթների սահմանները որոշ իմաստով նաև հակադրվելով ֆրոյդյան ենթագիտակցության ամենակարող ուժի տիրապետությանը: Ի տարբերություն գիտակցության՝ ենթագիտակցությունը ենթադրում է բազմակերպ տեղեկույթների գերզգայական տիրապետում, ինչը կարող է դրսևորվել բնագրի, նախազգացության կամ ներըմբռնողական ենթադրումների կերպով: Մ. Բախտինը, ի հակակշիռ ընդունված ավանդական ընկալման, ենթադրում է, որ ենթագիտակցականը, անգիտակցականը, գերգիտակցականն ու գիտակցությունից վեր ծավալվող այլ «ուժային կենտրոնները» սահմանափակում են գիտակցության ազատ ծավալումներն ու «կազմաքանդում» անհատականությունը⁸:

«Երկխոսություն» հասկացությունն ունի մտածողության, ընկալման երկխոսական բնույթ, որը միաժամանակ գտնվում է ամենուր, թևածում է ներկայում, ճեղքում է անցյալի ու ապագայի կրավորական սահմանները: Ստեղծագործությունը «ապրում է դարերով, այսինքն՝ մեծ ժամանակում, ընդ որում հաճախ (իսկ մեծ ստեղծագործություններ-

⁸ Առավել մանրամասն տե՛ս **Волошинов В. Н.** («Бахтин под маской» (1)). Фрейдизм. М.: Изд. Лабиринт, 1993:

րը մշտապես) առավել բուռն ու հագեցած կյանքով, քան սեփական ար-
դիականության մեջ»⁹: Մ. Բախտինը կարևորում է հիշողությունների և
ընդհանուր անցյալի կամ անցյալների մասին պատկերացումների,
«անցյալի անվերջ կերպափոխման» նշանակությունը: «Միայն հիշո-
ղությունը կարող է առաջ գնալ, ոչ թե մոռացությունը»¹⁰, - գրում է նա:
«Ամենայնուրոպինակն ու նորը կրում են ամենաշատ հիշողությունը,
թարմացնում են անցյալի առավելագույնը, բացահայտում այն, ինչով
պտղավորված էր»¹¹, ինչը հանգեցնում է նոր համատեքստում մտքի
անվերջ նորացման: Այս տեսանկյունից Մ. Բախտինի երկխոսության
կադապարատիպը կապված է սեփական հայեցակարգի ու մեծ ժամա-
նակի՝ մշակութային ավանդույթի հետ:

Ֆ. Դոստոևսկու գրական ստեղծագործություններում հերոսները
ոչ թե նույնանում են հեղինակին, այլ հեռանում են նրանից՝ ապրելով
սեփական ինքնուրույն կյանքով, և հեղինակը, տեղակայվելով սեփա-
կան գեղարվեստական աշխարհի տիրույթներից դուրս ծավալվող
սահմաններում, գեղարվեստորեն կերպավորված հերոսների հետ հա-
րաբերվում է իբրև առանձին անհատականությունների: Առաջ է քաշ-
վում հերոսի ինքնատրոստրոման ազատության խնդիրը: Հերոսը
դրսևորվում է կոնկրետ միջավայրում, գործողության/շարժման ըն-
թացքում, մյուս հերոսների հետ հարաբերության մեջ, և հեղինակը,
մնալով հարակից իր դիրքում, թույլ է տալիս հերոսին ինքնուրույնա-
բար դրսևորել սեփական վարքագիծը, էությունը, խոհերն ու բնութագ-
րումները՝ թողնելով հերոսներին գեղարվեստական աշխարհի «մեծ
երկխոսության» մեջ ազատորեն հաղորդակցվելու միմյանց հետ՝ այդ-
կերպ ձևավորելով բազմաձայնություն: Այսպիսով, հեղինակը, որը
ձևավորում և ուղղորդում է տեքստում երկխոսությունը, հանդես չի գա-
լիս երկի կենտրոնական դիրքում, այլ շարժվում է դեպի «բազմաձայն
երկխոսության» տարածություն՝ բազմաթիվ տեքստային աշխարհների
«հատման կետ»: Չնայած այն հանգամանքին, որ հեղինակը դիտում է
գեղարվեստական իրադարձություններն ավելի ամբողջական չափագ-
ծով, քան ցանկացած կերպար, նա դադարում է լինել ստեղծագործու-
թյան միակ «ելման կետը», և հեղինակային ձայնը ներակայորեն միահ-
յուսվում է հերոսների ձայներին՝ ձևավորելով բարդ «բազմաձայնային»
ամբողջություն:

Երկխոսությունը Բախտինյան ընկալումներում մշակութաբանա-
կան երևույթ է: Այն, նրա կարծիքով, դուրս է գալիս անմիջական (ուղ-
ղակի) հաղորդակցության սահմաններից, և երկխոսություն է ձևավոր-
վում տարբեր նշանագիտական համակարգերի միջև: Երկխոսական

⁹ Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества, 1979, с. 331.

¹⁰ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ре-
нессанса. М.: Изд. Художественная литература, 1990, с. 533.

¹¹ Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 5, М., 1997, с. 424.

հարաբերությունները ներթափանցում են նաև առանձին ստեղծագործության, խոսքի և բառի խորքերը. լեզվական նշանները կարող են լավագույն կերպով պատկերել մարդկային մտածողության, ինչպես և հաղորդակցության առանձնահատկությունները: Երկխոսական հարաբերություններ կարող են ծավալվել տարբեր նշանային համակարգերի գիտական, գրական, երաժշտական, գեղանկարչական ստեղծագործությունների միջև, երբ արվեստների պատկերները հաղորդակցորեն կապված են: Երկխոսական են նաև մարդկային գիտակցությունը, լինելիությունն ընդհանրապես: Այլ կերպ ասած՝ երկխոսությունն իր եությամբ ի սկզբանե սոցիալական բնույթ ունի:

Մ. Բախտինի բնորոշմամբ՝ «օտար մշակույթին մենք նոր հարցեր ենք առաջադրում, որպիսիք նա ինքն իր առջև չի դրել, մենք նրա մեջ մեր այդ հարցերի պատասխաններն ենք փնտրում, և օտար մշակույթը պատասխանում է մեզ՝ բացելով մեր առջև իր նոր կողմերը, նոր իմաստային խորքերը»¹²: Անցյալի, ներկայի ու գալիքի ներքին կապը, ներկա իրականության և հեռանկարի ընկալումը մշակութային երկխոսության մեջ, ուր ժամանակը գերիխտ է, տարածությունը՝ լուսանցիկ, թույլ են տալիս նվաճել գեղարվեստական նոր աշխարհներ, բացել նոր հորիզոններ՝ լայնացնելով մշակութային հունը նոր սոցիոմշակութային համընդհանրական տարածության համապատկերում: Համաշխարհային և ազգային հին ու նոր մշակութային ավանդների ոսկեթելերն են հյուսում գեղարվեստական որոնումների ուղեծիրը: Մշակույթի հարատև հոսքը մշտապես իր մեջ է առնում նոր հոսանքներ: Մշակույթի ակունքներն անհատնում են, հարստացուցիչ հոսանքները շարունակ նորացող ու հավերժական են:

Մ. Բախտինի հիմնադրություններից կարևորագույնը գեղարվեստական երկի բովանդակության ընթացքն ու կառուցվածքային ձևերի միասնությունը կազմակերպող միջոցների առանձնահատուկ բնույթի խնդիրն է, գեղարվեստական իմաստի յուրահատկությունը, շարժումը ժամանակի և տարածության մեջ, որը որոշակիորեն նրբերանգվում կամ վերակառուցվում է «մեծ ժամանակներում», մշտապես ներթափանցում ու ամրակայվում է մշակութային հիշողության խորքերում: 1970-ականների սկզբին գրում է. «Իմաստը ներունակորեն անսահման է, բայց այն կարող է արդիականանալ միայն մեկ այլ (օտար) իմաստի հետ հաղորդակցվելով...»¹³, կամ, ինչպես Նարեկացին է ասում. «Հնի լրումն ու սկիզբն էր նորի» («Մատյան ողբերգության», ԺԴ: Գ): Այս պարագայում Մ. Բախտինն ականա անդրադառնում է նաև գրական ավանդության և նորարարության խնդրին՝ այն դիտարկելով որպես «երկխոսություն» անցյալի մշակույթի հետ: Ավանդությունների գեղարվեստական յուրացումն իմաստավորված է այն պարագայում, երբ կապված է

¹² Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества, 1979, с. 335.

¹³ Նույն տեղում, էջ 350:

արդիականության պահանջներին և որոշակի իմաստով էլ ածանցվում է դրանցից: Մշակութային փորձի և գրական ավանդների ստեղծագործական յուրացման խնդիրն էր առաջադրում Մ. Բախտինը: Համաձայն նրա՝ հեղինակը մշտապես գտնվում է անցյալի ու ժամանակակից գրական ժառանգության հետ երկխոսական գործընթացում: Ժամանակի շարժումը զգալու համար հեղինակը պետք է վեր կանգնի դրանից և «ընդգրկի» անցյալն ու ապագան մեկ ակնթարթի մեջ:

«Երկխոսություն» երևույթը Մ. Բախտինն ընկալում է որպես հաղորդակցության ու արվեստի այնօրինակ կադապրատիպ, որի առանցքային նախապայմանը երկու գիտակցությունների փոխազդեցության առկայությունն է. «Արտահայտության գոյությունը երկկողմանի է. այն իրականացվում է միայն երկու գիտակցությունների («ես»-ի և «մյուս»-ի) փոխազդեցության մեջ. փոխներթափանցում՝ պահպանելով հեռավորությունը: Սա երկու գիտակցությունների հանդիպման դաշտն է, նրանց ներքին շփման գոտին»¹⁴:

Այսպիսով, բախտինյան երկխոսության հասկացակարգն ուղղված էր նախ և առաջ միջանձնային փոխհարաբերակցության հիմնավորմանը: Համաձայն Մ. Բախտինի՝ ստեղծագործողը, սեփական գեղարվեստական արվեստը հարաբերակցելով այլ տեքստերի հետ, լայնահուն երկխոսություն է ծավալում ներկա ու նախորդ տեքստերի հետ՝ դրանով իսկ զարգացնելով իր գեղագիտական ու գաղափարական դիրքորոշումը և գեղարվեստական այն ձևերը, որոնք թույլ են տալիս նրան դրսևորվել ավելի լիարժեքորեն: Այս սկզբունքը յուրացվել ու լայնորեն կիրառվել է Յու. Կրիստևայի տեսական կառույցներում, որը զարգացրեց, ինչ-որ առումներով որոշակիացրեց ու նորովի մեկնաբանեց այդ ելակետային մեթոդաբանական սկզբունքը: Տրամաբանորեն զարգացնելով ու խորացնելով բախտինյան մեթոդաբանական սկզբունքը՝ տեքստերի փոխազդեցության գաղափարը, որը Յու. Կրիստևան սահմանել է «միջտեքստայնություն», խտացված-արտահայտված է աշխարհայացքային ու մեթոդաբանական-փիլիսոփայական կարգի բախտինյան հետևյալ բանաձևման մեջ. «Տեքստն ապրում է միայն հաղորդակցվելով մեկ այլ տեքստի (համատեքստի) հետ: Միայն տեքստերի այս շփման կետում է լույս առկայծում՝ լուսավորելով և՛ առաջ, և՛ հետ՝ կցելով տվյալ տեքստը երկխոսությանը»¹⁵: Այս ամենով հանդերձ՝ Մ. Բախտինը շեշտում է հատկապես այն գաղափարը, որ տեքստը նույնիսկ իր զարգացման բարձրագույն աստիճանում թեև նման է լինում նախատեքստին, սակայն, միաժամանակ, ըստ էության բերում է նորագույն որակ: Միջտեքստայնության տեսության զարգացման ներքին տրամաբանության տեսանկյունից միանգամայն արդիական է հնչում

¹⁴ **Бахтин М. М.** К философским основам гуманитарных наук // **Бахтин М. М.** Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. СПб.: Изд. Азбука, 2000 с. 228–229.

¹⁵ **Бахтин М. М.** Эстетика словесного творчества, с. 364.

նան Մ. Բախտինի մեթոդաբանական բնույթի այն ձևակերպումը. «Երկխոսական հարաբերությունը <...> գրեթե համապարփակ երևույթ է, որը ներթափանցում է մարդկային խոսքի և մարդկային կյանքի բոլոր հարաբերությունների ու դրսևորումների, ընդհանրապես այն ամենի մեջ, ինչ իմաստ ու նշանակություն ունի <...>: Որտեղ սկսվում է գիտակցությունը, այնտեղ ... սկսվում է և երկխոսությունը»¹⁶: Երկխոսականությունը յուրաքանչյուր ճանաչողական գործընթացի անհրաժեշտ երևույթ է, մշտնջենական ընթացքով խոսք, որ արտացոլում է մարդկային կյանքի հավիտենական շարժումը: Իսկ այդ շարժումը Մ. Բախտինի հայեցակարգերում հավերժական հիմնահարցերի միևնույն ուղեծրով ընթացող համընդհանրական աշխարհընկալում է, որով ուրվագծվում է աշխարհի դիալեկտիկան:

РИПСИМЕ ЗАКАРЯН – Диалогическая теория М. М. Бахтина как форма взаимодействия культур. – В последнее время проблема диалога широко рассматривается философами, литературоведами, лингвистами, культурологами, искусствоведами и представителями других научных направлений истории общественной мысли.

Особое влияние на развитие западного литературоведения и философской мысли с конца 1960-х гг. оказала теория диалогизма русского философа, теоретика искусства, культуролога М. Бахтина. В бахтинских представлениях диалог — основа существования: быть означает общаться диалогически. По М. Бахтину, творец постоянно ведет диалог с традиционными и новаторскими произведениями искусства в поисках новых форм. Исходным пунктом его суждений служат особые диалогические отношения героев Достоевского. Достоевский, в бахтинских определениях, с его богатством полифонических персонажей, образовал новаторский прием в мировой литературе-начало «полифонического романа». Анализируя особенности диалогов в романах Достоевского, изображая прием создания человека в пространстве диалога, он показывает невозможность существования человека вне диалога.

Понятие «культурный диалог», впервые использованное М. Бахтиным, понимается как тесная соотнесенность разных культурных пластов с культурным прошлым. Диалогические отношения, по его мнению, могут проявляться между разными знаковыми системами. Исходя из этого, диалог также является культурным феноменом.

Статья посвящена изучению процесса формирования философских концепций Бахтина, рассматривающего диалог как онтологическую категорию. В бахтинских концепциях диалог воспринимается как «общение» между «я» и «ты» («я» и «другой»), то есть носит преимущественно социальный характер.

Цель статьи - рассмотреть особенности развития и проявления бахтинской теории «диалога», показать идейно-теоретические предпосылки диалога, развития идей в гносеологии Бахтина как методологического принципа, отличного от монолога.

Ключевые слова: диалог, монолог, полифония, культура, философия, текст, Литературный герой, культурный диалог, интертекстуальность, полифонический роман

¹⁶ Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского, 1972, с. 71.

HRIPSIME ZAKARYAN – *The Dialogical Theory of M. M. Bakhtin as a Form of Interaction of Cultures.* – Recently, the problem of dialogue has been widely considered by philosophers, literary critics, linguists, culturologists, art historians and representatives of other scientific areas of the history of social thought.

The theory of dialogism of the Russian philosopher, art theorist, and culturologist M. Bakhtin had a particular influence on the development of Western literary criticism and philosophical thought since the late 1960s. In Bakhtin's ideas, dialogue is the basis of existence: to be means to communicate dialogically. According to M. Bakhtin, the creator is constantly in dialogue with traditional and innovative works of art in search of new forms. The starting point of his judgments is the special dialogical relations of Dostoevsky's heroes. Dostoevsky, in Bakhtinian definitions, with his wealth of polyphonic characters, formed an innovative device in world literature - the beginning of the "polyphonic novel". Analyzing the features of dialogues in Dostoevsky's novels, depicting the method of creating a person in the space of dialogue, he shows the impossibility of a person's existence outside of dialogue.

The concept of "cultural dialogue", first used by M. Bakhtin, is understood as a close correlation of different cultural layers with the cultural past. Dialogical relations, in his opinion, can manifest themselves between different sign systems. Therefore, dialogue is also a cultural phenomenon.

The article is devoted to the study of the process of formation of Bakhtin's philosophical concepts, who considers dialogue as an ontological category. In Bakhtin's concepts, dialogue is perceived as "communication" between "I" and "you" ("I" and "other"), that is, it is predominantly social in nature.

The purpose of the article is to consider the features of the development and manifestation of the Bakhtinian theory of "dialogue", to show the ideological and theoretical prerequisites for dialogue, the development of ideas in Bakhtin's epistemology as a methodological principle that is different from a monologue.

Key words: *dialogue, monologue, polyphony, culture, philosophy, text, fictional character, cultural dialogue, intertextuality, polyphonic novel*